

Goede wijn behoeft een glas!

Over actuele rituele competentie

Laat ik beginnen met te zeggen dat ik het ronduit oneens ben met Antoine Bodar. Bodar stelt graag als het gaat om uitvaartritueel en rituelen in het algemeen: “Goede wijn behoeft geen krans!”¹ Hij ziet met lede ogen hoe kerkelijk ritueel vervangen is of wordt door allerlei nieuw ritueel. Dat nieuwe geknip en geknutsel van dodenritten haalt het in zijn ogen niet bij het requiem van de Moederkerk: Goede wijn behoeft geen krans.

Dit oordeel, deze stemming ten opzichte van huidig ritueel, zie je vaker terug. De enorme dynamiek op het gebied van rituelen en onze dodenritten in het bijzonder sedert de lange jaren zestig van de vorige eeuw wordt geschetst als verval, rituele kwaliteit en competentie raken verloren. Sindsdien bricoleert men maar wat aan, men denkt ritueel te kunnen maken, maar ritueel maak je niet, het wordt je aangereikt door traditie, het wordt gevonden. En daarmee verbonden ziet men dan vaak een andere funeste ontwikkeling: onze moeizame omgang met de dood. Onze nieuwe dodenritten zouden tevens een exponent zijn van het niet ter sprake kunnen brengen van de dood in onze cultuur. De kist van de dood houden we graag gesloten als de doos van Pandora. In het uitvaartritueel wordt de dood overstemt door de grillige muziekkus van de dode, levensschetsen als zelfpresentaties. Ook zou de uitvaartbranche primair gedreven worden door commercie en keiharde concurrentie, we horen berichten over lucratieve crematie-industrie en we zijn gewend aan een stroom

reclame rond de uitvaart, zo zeer dat we de boodschap van een speelse pin-up bij een kist wel begrijpen....

Kort en goed: de diagnose van Bodar kom je nogal eens tegen: Goede wijn behoeft geen krans, met het kerkelijk ritueel verloren we rituele kwaliteit en competentie.

Ik zelf zie evenwel een heel ander beeld. Na de rituelen rond de MH17 ramp mocht ik in het Brabants Dagblad een artikel schrijven met als kop: “Nederland is ritueel competent”.² Ik ben daarvan nog steeds overtuigd. Die nationale rituelen markeerden een ontwikkeling. In de lange jaren zestig was er door het plotselinge totale ineenstorten van het kerkelijke ritueel repertoire een ritencrisis. Traditioneel ritueel, die goede wijn van Bodar, bood niet langer de gevraagde zelfexpressie van mensen, had elke geloofwaardigheid verloren, was irrelevant en inadequaat. En nieuw repertoire was niet zomaar voorhanden. In de jaren ’70 en ’80 zoekt men in dat vacuüm naar nieuwe vormen. Terugblikkend moeten we denk ik zeggen dat die uiteindelijk niet werden gevonden en uitgevon-

Colofon

Funeraire Academie Teksten 1 (Amsterdam/Tilburg 2018)

ISSN 2589-5621

Keynote Lezing Paul Post (Tilburg University)

DELA & FA congres *Zin in uitvaart?! Betekenisvol vormgeven aan het laatste afscheid*

Eindhoven, 28 september 2017

© Paul Post

Funeraire Academie, www.totzover.nl/funeraireacademie

den door liturgievernieuwing van mensen als Huub Oosterhuis, maar juist buiten de kerk, onderop en dan vooral op het terrein van uitvaartriten. Daar kwamen nieuwe experts, nieuwe vormtaal, de opkomst van de crematie ging aanvankelijk ook helemaal buiten de kerk om. En zo is er in de jaren '90 en erna wat mijn voorganger Gerard Lukken terecht 'rituelen in overvloed'³ noemde: na zoeken en tasten, na experimenteren, *trial and error* zijn er nieuwe gevestigde repertoires, in de private sfeer en vooral nu ook in het Nederlands publieke domein. Daarom noemde ik Nederland ritueel competent. Als er een ramp is, weten we wat te doen, die nationale herdenking van de MH17 in 2014 laat de vaste contouren ervan mooi zien: een samenkomst, niet in een kerk, met vooraan hoogwaardigheidsbekleders en bobo's, maar een voor de gelegenheid gevormde plek, ronde vormen en de cirkel overheersen, nabestaanden aan het woord en daad,

*"Nederland is ritueel competent."
Ik ben daarvan nog steeds overtuigd.*

woorden maar vooral ook beelden, muziek, poëzie, en jazeke, de omgang met de dood, in dit geval massaal present, blijft moeilijk, maar juist dát is de pointe van het ritueel, de worsteling met die dood. De dode is present, vooral in het steeds bij dit soort ritueel terugkerend ritueel noemen van de namen. Maar vooral is er ook het ritueel ervoor, het ophalen en overbrengen van de lichamen, en ritueel erna: het kleiner lokaal ritueel, en recent het openen van het monument.

Wij doen in Tilburg vergelijkend onderzoek naar rituelen na rampen en dan blijkt dat ritueel zich ontwikkelde tot dit competent ritueel, met die balans van woord en beeld, van spreken en zwijgen, stilte, populaire cultuur en, gewoon en bijzonder, individueel en collectief, warm en koud, dood en leven, wanhoop, woe-de en uitzicht en hoop, met algemeen herkenbare symbolen.

Op zoek naar 'goed ritueel'

Tot zover mijn lofzang op de actuele rituele competentie. Competentie bestaat enkel bij de gratie van voortdurende ritueel kritiek, in jargon van de Ritual Studies: *ritual criticism*. Ritueel handelen moet voortdurend kritisch worden beschouwd, en wel op twee niveaus: op het niveau van het proeven en peilen van het ritueel-symbolisch milieu en op het niveau van wat ik ritueel als ambacht noem, het spelen van het rituele spel volgens de regels van dat spel. Die twee dimensies hangen natuurlijk nauw samen: ritueel moet gesitueerd zijn in de cultuur en het spel moet goed gespeeld worden.

Rituele competentie heeft alles van doen met wat we graag 'goed ritueel' noemen. Op de laatste expert meeting van onze Funeraire Academie werd mij in een vragen- en debatronde die vraag door iemand heel expliciet voor de voeten geworpen: 'Meneer, wat is een goed ritueel?' Een onmogelijke vraag. Je kunt allerlei zaken benoemen, dingen je niet moet doen, en wel moet doen, dingen die er bij een goed of slecht ritueel in het spel zijn, of juist niet. Maar uiteindelijk ontglipt het je, ik heb zoveel ervaringen dat kritisch bezien het ritueel ronduit

slecht was, er waren allerlei dingen die niet deugen, en toch was het een 'goed ritueel'.

Recent had ik die ervaring nog. Ik verblijf deels in een huisje in het bos bij Oisterwijk. Mijn achterbuurman woonde daar permanent, hij was na een druk leven als caféhouder, feestzaal beheerder met pensioen. Hij overleed onlangs zeer plotseling. Zijn vrouw en kinderen vonden niettemin een briefje met enkele aanwijzingen over hoe hij zijn begrafenis wilde. In een kerk stond er. Een kerkganger was hij nooit, hoogstens bezocht hij regelmatig de Heilige Eik bij Oirschot, Spoorndonk. En verder had hij tot in detail aangegeven welke muziek er moest klinken. Duitse schlagers en Donau muziek van André Rieu. En zo zaten we dus in de parochiekerk van Oisterwijk, en klonk er naast het lokale rouw- en trouwkoortje tijdens de uitvaartdienst een keur aan Duitse schlagers en vooral André Rieu, live opnames van het Vrijthof inclusief applaus na afloop. Eerst was dat een vervreemdende ervaring, we keken elkaar daarom eerst wat lacherig aan, maar al snel was dat gevoel weg. Het was goed.

Wat nu een ritueel 'goed' maakt lossen we vandaag niet op, maar wel ga ik ervan uit dat

rituele competentie een belangrijke rol speelt en dat kritisch peilen van het milieu van onze cultuur en van ons rituele handelen een sleutelrol speelt daarbij.

Ik loop met u een aantal tendenties na waar in mijn ogen *ritual criticism* past. Het zijn er zes, vier primair op het milieu, twee op het ambacht gericht. Het zijn ontwikkelingen, rituele tendenties die mij te denken geven.

Het gaat om de casualisering, evenementalisering, –excuus voor de verschrikkelijke turbo-termen, maar ik leg het straks uit!– en om om-

gaan met de nutteloosheid, de cultuur van het zelf, de hang tot uitleg, en tot slot ruimte als sleutelconcept. De eerste vier betreffen vooral actuele tendenties, het gaat daar dus om het kritisch peilen van ons rituele milieu, de laatste twee zijn meer gericht op het ritueel handelen, op ritueel als ambacht.

Ik maakte een keuze uit de uiterst complexe dynamiek van ritualiteit in onze cultuur, tendenties lijken elkaar ook soms tegen te spreken, er is vaak sprake van paradoxen.

Casualisering

Allereerst de ontwikkeling die ik label als *casualisering*. Ons ritueel, en uitvaartritueel is hier een in het oog springende exponent, wordt meer en meer *casual*. Ritueel repertoire sluit meer en meer aan bij onze dagelijkse handelingen, maaltijd, feest, tuinieren, bloemen schikken, bomen planten, samenkomen met familie en vrienden, iets drinken, iets eten, loungen. Rituele vormgeving wordt gewoon, de as wordt opgehaald met de fiets, as in de tas. Gewone kleren, geen zondags pak, spijkerbroek en slobbertrui, een drankje en hapje na afloop. Opmerkelijk is in dit verband de geruisloze metamorfose die zowel onze stiltecentra als onze crematoria het laatste decennium ondergingen, van bijzondere, gestileerde sacrale plekken zijn het gewone plekken geworden, er is nauwelijks verschil tussen de interieurs van stiltecentra en crematoria en hotellobby's of trendy interieurs in het Gooi.⁴

Nu gaat het me niet om interieurdesign kritiek, maar deze casualisering raakt een kern-element van ritueel handelen, nl. contrast. Ritueel is direct verbonden met een *Moratorium des Alltags*, met een contrastervaring, met een pauze, met anders, een andere tijd, een andere

plaats, andere kleding, andere taal en spreken, ander handelen.

Een kleine illustratie, een anekdote. Ik werkte acht jaar op het inmiddels bekende Meertens Instituut, uit de boeken van Voskuil weet men dat daar een heel bepaalde kantoor-atmosfeer heerste. Jaarlijks hadden we een uitje, een bedrijfsuitje, een bureau ritueel. Met een bus gingen we uit met al het personeel, onderzoekers en ondersteunende staf. Naar het Zuiderzeemuseum, Openluchtmuseum Arnhem, de Biesbosch. We verzamelden bij het Amstelstation, waar de bus stond. En daar zag je iets opmerkelijks. Voor het eerst zag ik de directeur, mijn collega's casual

gekleed, spijkerbroek, shirt, geen colberts, overhemden, stropdassen. En bij de ondersteunende staf, de schoonmakers, de portier en conciërge, de mensen van het keukentje, precies andersom: zij kwamen in hun zondagse kleren, paasbest, pak, mooie jurken, chique schoenen. Voor beide groepen markeerde de kleding het contrast met alledag op kantoor.

Bij ritueel gaat het om anders doen, om contrast, om het andere of de Andere, en dat komt onder druk als het ritueel opgaat in het gewone, als het ritueel niet langer bijzonder is.

Bij ritueel gaat het om anders doen, om contrast, om het andere of de Andere, en dat komt onder druk als het ritueel opgaat in het gewone

Evenementalisering

En andere tendentie zien we ook alom om ons heen, *evenementalisering*, de opkomst van het event. Deze tendentie lijkt in tegenspraak met de zojuist genoemde casua-

lisering. Voor velen is ritueel verbonden geraakt met events, met de grote rites de passage van het leven, met de 'vier wielen momenten' van doop, huwelijk en uitvaart, met feest en

festival. Huwelijken en begrafenissen worden graag gespiegeld aan publieke events van royalty's en celebraties, recent werden we weer volop herinnerd aan Diana, het ritueel van de Goede Week is nu vooral *De Passion*. Events zijn vast onderdeel van citymarketing: een beetje binnenstad haalt het Glazen Huis binnen, of een Tour de France start, of The Passion. Liefst natuurlijk alle drie! Sport is een event, denk hier aan de Alpe d'Huzes, en het Glazen Huis is weer verbonden met de nog te noemen opkomst van het goede doel.

Deze hang naar grote events staat deels in contrast tot de eerder gesignaleerde casualisering. Maar die paradox is er maar ten dele, events zijn vaak casual. Ik noem dan het uiterst succesvolle jaarlijkse herdenkingsritueel van overleden kankerpatiënten in het Wilhelminabos bij Biddinghuizen, de Bomen voor het Leven Dag dat aan eigen succes ten onder ging. Dat event waar duizenden na een korte herdenkingsdienst in de openlucht een boom

*Ritueel komt nooit alleen,
alleen als een groots moment,
het komt in veelvoud.*

plantten was uiterst casual qua rituele vormgeving.

Die hang naar events kan het besef doen verliezen dat ritueel niet altijd een event is, er is groot maar ook klein ritueel. Wat dat betreft heeft de genoemde casualisering misschien ook een goede zijde. Ritueel komt nooit alleen, alleen als een groots moment, het komt in veelvoud. Graag koester ik als het gaat om uitvaartritueel het beeld van een rivier. Op de tocht over de rivier van het leven wordt

het soms roerig, en dan zijn er sluizen om het te kanaliseren, bevaarbaar te houden, rustig vaarwater te bieden. Die sluizen, grote en kleine, zijn de rituelen. Er is ritueel thuis, klein en groot, en groter ritueel, de begrafenis of crematiedienst. Maar nooit is er enkel dat ene uur in het crematorium, hoewel dat meer en meer de beleving lijkt te worden. Er is ook ritueel ervoor, en hopelijk ook erna. Het gegeven dat steeds meer mensen na afloop de as niet meer komen ophalen geeft hier te denken.

Nutteloosheid

Ook een andere fundamentele dimensie van ritueel staat onder druk, de *nutteloosheid*. Ritueel is bijzonder handelen, het is per definitie inefficiënt, is nutteloos als het spel van kinderen, is als jongleren met wolken, nutteloos maar niet betekenisloos, nutteloos in een wereld waar nutteloosheid nauwelijks wordt geduld, waar efficiëntie en functionaliteit ijkpunten zijn van ons handelen, individueel en collectief. In die context heeft nutteloos ritueel het dus moeilijk en zien we allerlei tendenties nut en functie, effect aan ritueel te verbinden.

Al langer is er het therapeutische spoor, uitvaartritueel wordt geroemd en aanbevolen als *coping*, als deel van een adequaat rouwtraject, rituelen worden op grote schaal therapeutisch ingezet, er is vaak een directe relatie tussen rouwbegeleiding en ritueelbegeleiding.

Recent is er de opkomst van het goede doel bij veel wat wij doen. Je sport niet zomaar, dat doe je voor een goed doel, je loopt, fietst, zwemt met een missie, je reist niet zomaar, dat doe je met een missie. We worden overspoeld met sponsortochten, zoals de Alpe d'Huzes,

“opgeven is geen optie!”⁵ Ook dat raakt ritueel, zelfs de aloude *Camino* naar Santiago de Compostela wordt meer en meer een sponsorloop, en ook rond de dood en de dode zien we goede doelen. Na het overlijden wordt een stichting opgericht, vaak op naam van de overledene, waarmee geld wordt vergaard voor een goed doel vaak gekoppeld aan de ziekte waaraan men is overleden. Tijdens de uitvaart wordt de stichting ten doop gehouden en aanbevolen en in de annonce wordt de website en bankrelatie gemeld. Ik vermoed dat deze tendentie alles te maken heeft met ons moeizaam omgaan met de nutteloosheid van het ritueel, we zoeken naarstig naar wegen om er een functie aan te geven zoals in de jaren zestig plots de palmpaasstokken, de attributen van de palmzondagviering afgeleverd moesten worden in het plaatselijke ziekenhuis of bejaardenoord.

Dat dat de achtergrond is van die stichtingen en foundations wordt mijns inziens bevestigd door het feit dat de meeste van die initiatieven een kort bestaan hebben en snel na de uitvaart verdampen.

Cultuur van het zelf

Alvorens ons meer te richten op het ritueel als ambacht nog één laatste culturele tendentie die impact heeft op de uitvaart. Het gaat om wat wel de ‘Cultuur van het zelf’ wordt genoemd. Velen signaleren een sterke privatisering en verinnerlijking in onze cultuur, en dat heeft grote gevolgen voor het samenspel van individu en gemeenschap. Uitvaarten zijn als het gaat om dat samenspel uit zichzelf al uiterst complex en delicaat. Er is sprake van een gelaagde momentane gemeenschap, of beter: deelgemeenschappen, die van familie, van vrienden en daaromheen

een vaak grote groep individuen. Het was altijd al moeilijk in het ritueel een evenwicht te vinden tussen een losse verzameling individuen en een echte rituele gemeenschap. Maar in een cultuur van het zelf wordt dat alleen maar nog moeilijker. Die cultuur van het zelf werd recent treffend uitgewerkt door de cultuur- en kunstfilosoof Thijs Lijster in zijn boek *De grote vlucht inwaarts*.⁶ Hij ziet een dominante ‘cultuur van het zelf’ waarin politiek, ethiek, religie en spiritualiteit geprivatiseerd worden en waar de oplossingen voor levensvragen en wereldproblemen bij ons zelf gezocht worden. “Een betere wereld begint bij jezelf” is de leuze en

*Is er eigenlijk wel sprake
van echt samenzijn?*

die verinnerlijking van problemen verklaart de genoemde hausse aan benefiet activiteiten, sponsorlopen en opkomst van *charity* activiteiten. Je bakt in je eigen keuken cup cakes voor de vrede, voor het milieu, voor vluchtelingen. Spiritualiteit en rituelen worden er ook door getekend. De moderne pelgrimage is primair een individuele onderneming, The Passion is niet zozeer een teken van de terugkeer van de religie als *communitas*. Er is niets gemeen-

schappelijks in het spel, iedereen, publiek en acteurs, staan en lopen ieder voor zich en de interviewer vraagt voortdurend naar persoon-

lijke beleven van aanwezig. En dat werkt onmiskenbaar door in onze uitvaartritten, we horen uiterst persoonlijke ervaringen, teksten vaak ook van en over het zelf van de dode, of uiterst persoonlijke zelfexpressies van familie en vrienden. Ieder aanwezig ‘zelf’ luistert, kijkt, er wordt niet meer samen gezongen of gebeden. Is er eigenlijk wel sprake van echt samenzijn? Is dat er niet eerder in het samenzijn na afloop van de dienst, dan in het eigenlijke dodenritueel? Of ben ik nu met Leijster te somber, te ritueel kritisch?

Op nu naar het ambacht van het ritueel handelen.

Uitleg

Een één na laatste tendentie raakt vooral het ritueel ambacht. Hoe doen we het ritueel, hoe zetten we het neer? Ritueel experts, en het interessante van de huidige tijd is dat er daar een bonte variëteit van is ontstaan, er zijn nog priesters, pastoors, pastoraal werkers, dominees, maar ook ritueel begeleiders, uitvaartleiders, rouwbegeleiders en wat niet al, al die experts worstelen met hoe rit en symbolen te laten spreken. Hoe breng je symboliek over, hoe maak je het relevant, herkenbaar voor mensen?

Een weg die vaak wordt ingeslagen in die van de *uitleg*. Die weg lijkt oude papieren te hebben, vanouds is er immers catechese, uitleg van ritueel en symbool. Alleen is het grote verschil dat kerkelijke catechese buiten het ritueel

plaatsvond en oorspronkelijk niet vooraf, maar achteraf. Wij neigen ertoe om de uitleg in het ritueel te stoppen. Een funeste stap, door uitleg maak je het ritueel dood. Ik zie het zo vaak gebeuren, bij een lichtritueel wordt omstandig uitgelegd wat we doen en waarom we het doen. Alles wordt geduid en uitgelegd, bang dat de symboliek mensen zou ontgaan.

Ook hier speelt vermoed ik een bredere tendens in onze cultuur mee. Wij zijn een duidend volkje. Onze steden en dorpen hangen vol bordjes met uitleg en duiding, informatie over hoe oud het gebouw is, overal panelen met uitleg over wat er te zien is. Zelfs in de natuur dringt dat door, ook daar zie ik steeds vaker panelen en borden, welke boomsoorten er staan, grassoorten, dierenleven. Onze rit

en symbolen worden hierin meer en meer meegenomen.

Mijn collega Wouter van Beek formuleerde het ooit treffend: “Voor een [goed] functioneel ritueel is uitleg overbodig, voor een [slecht] onbegrijpelijk ritueel komt uitleg te laat.”⁷ Zo is het.

Een andere vooral spontane weg voor uit zichzelf sprekend goed ritueel is het gebruiken

van wat we basaal sacrale elementen noemen. Dat zien we dan ook breed terug in onze riten: algemene archetypische ritualiteit, handelen met symbolen als licht, bloemen, bomen, vuur, aarde, steen. Maar ook daar zie je soms hoe de uitleglust toeslaat en hoe dat vanzelfsprekende basale symbool handelen wordt geduid en uitgelegd.

Plaats en ruimte

Ik ga afsluiten en noem nog een algemene tendentie of kenmerk van onze ritualiteit. Een kenmerk dat ik zou willen koesteren, als algemeen kader misschien wel voor een ‘goed ritueel’. Het betreft plaats en ruimte, ruimte voor ritueel in de letterlijke zin, maar ook als metafoor voor ritueel in algemene zin, en voor deelaspecten zoals taal en muziek.

Plaats doet ertoe, *place matters*, rituele ruimte is niet zomaar een dak boven wat hoofden. Wat ik als een tendentie bij rituele ruimte terugzie is dat men een open ruimte creëert. Dat kan bijvoorbeeld een open witte lege ruimte zijn. Dat zie ik in aansprekende beroemde ruimten als de bekende kapel van Ronchamp, Notre Dame du Haut van Le Corbusier, in de prachtige kerk in een buitenwijk van Rome van Richard Meier, maar ook in Enschede waar de protestantse stadsgemeente de oude Vredeskerk ombouwde tot een echte Ontmoetingsplek, een open ruimte voor allerlei gelegenheden, inclusief gebruik door de uitvaartonderneming even verderop in de straat. Ook Huub Oosterhuis’ alternatieve ruimte voor spiritualiteit en ritualiteit, de Nieuwe Liefde in Amsterdamse grachtengordel, kent open witte ruimtes.

Maar zoals we hier ter plekke kunnen ervaren hoeft het geen lege witte ruimte zijn, ook historische bonte settings kunnen open ruimtes zijn, zo wordt de Dominicuskerk, ook een voormalige paterskerk, in Amsterdam door een

groep christenen gebruikt. Waar het om gaat is dat er een plaats is die open staat voor een veelheid aan toe-eigeningen, waar in de actuele diversiteit, of zelfs superdiversiteit, verschillende mensen en groepen een plek vinden voor goed ritueel. Dat geldt ook breder: ook het ritueel zelf moet een open ruimte bieden voor verschillende toe-eigeningen. Dat is het succes van de tocht naar Santiago de Compostela, die tocht biedt een open hermeneutische ruimte,

waar velen op hun eigen wijze in kunnen stappen, het biedt een kader, een open kader. Een goed ritueel, en met name een goed uitvaartritueel, biedt ook

*Waar het om gaat is
dat er een plaats is die open staat
voor een veelheid aan toe-eigeningen*

zo’n ruimte, als het goed is.

En er is nog iets, nog een perspectief dat ruimte en plaats bieden. In onze netwerkcultuur zijn er ook heel andere en nieuwe ruimten ontstaan, in cyberspace zijn er nieuwe vormen van primair aan plaats, *sites*, gebonden gemeenschappen, *communities*. Geen gemeenschappen door lidmaatschap, door een onderschreven ideologie of leer, maar open plekken waar mensen elkaar vinden in een gedeelde interesse, vloeibare *communities*, in jargon *affinity spaces* genoemd,⁸ plekken waar mensen elkaar nabij zijn door affiniteit. Wanneer je zo naar ruimte en gemeenschap kijkt is misschien de uitvaart een treffend voorbeeld van een plek van affiniteit, een plek waar een gemeenschap samen is met een gedeelde interesse bij uitstek, deze dierbare.

Coda

Ik begon met een lofzang op onze bereikte rituele competentie, ik zie een grote rituele dynamiek, ik signaleerde als een proeve van *ritual criticism* wat moraliserend misschien enkele tendenties die onze rituele competentie raken, competentie is niet iets wat je hebt maar een opdracht.

Ik eindig niet met Bodar, maar met een variant op een boektitel van Harry Mulisch, een uitspraak die ik niet ga duiden en uitleggen, maar wel alles met mijn verhaal te maken heeft en bovendien een uitspraak passend bij deze feestelijke gelegenheid:

“Goede wijn behoeft een glas!”⁹

Noten

¹ Ik tekende deze uitspraak onder andere uit Bodars mond op tijdens een college over liturgie dat ik met hem verzorgde aan de Universiteit van Tilburg op dinsdag 11 september 2007.

² P. Post, ‘Nederland is ritueel competent’ (Vliegkamp Malaysia Airlines), in *Brabants Dagblad* 29 juli 2014, 32-33; Idem, in *De Gelderlander* 29 juli 2014.

³ G. Lukken, *Rituelen in overvloed*, Baarn 1999.

⁴ Casualisering van ritueel en het sacrale werd uitgewerkt in het proefschrift van Inez Schippers: I. Schippers, *Sacred places in the suburbs. Casual sacrality in the Dutch VINEX-district Leidsche Rijn*, = Netherlands Studies in Ritual and Liturgy 16, Tilburg 2015, m.n. 227-234.

⁵ P. Post, ‘Lopen met een missie: Mapping the field’, in P. Post & S. van der Beek (red.): *Onderweg met een missie. Verkenning van de opkomende trend om te lopen, fietsen, pelgrimeren met een missie of een goed doel*, = Camino Cahier 1, Utrecht: Camino Academie 2017, 11-21. Vgl. <http://www.caminoacademie.nl/wp-content/uploads/2017/07/Camino-cahier-1-Post.pdf>

⁶ Th. Lijster, *De grote vlucht inwaarts*, Amsterdam 2016.

⁷ W. van Beek, *De rite is rond*, Tilburg 2007 (inaugurele rede Tilburg University), p. 49.

⁸ ‘Affinity space’ werd gemunt door James Paul Gee. Vgl. J.P. Gee & E.R. Hayes: *Language and learning in the digital age*, London/New York 2011, Ch. 8.

⁹ Vgl. H. Mulisch, *De wijn is drinkbaar dankzij het glas*, Amsterdam 1976.

Over de auteur

Paul Post (1953) studeerde theologie en christelijke archeologie in Utrecht en Rome. Hij is hoogleraar Ritual Studies aan Tilburg University (Tilburg School of Humanities and Digital Sciences, Department Culture Studies) en voorzitter van de Stuurgroep van de Funeraire Academie.